

Է. ԿԱՆՏ

Վ. Լ. ՍՈՒՆՆԱՅԻՆ *)

(Մասնուան հարիւրամնակի առիթով)

Էմանուէլ Կանտը փիլիսոփայական քննարանութեան (կրիտիցիզմ) հիմնադիրն է: Քննարանութիւնը մարդկային մտքի պատմութեան գլխաւոր շրջադարձ կէտն է. այնպէս որ փիլիսոփայութեան ամբողջ զարգացումը կարելի է երկուսի բաժանել, ի նկատի առնելով եթէ ոչ նրա բովանդակութիւնը, գոնէ մարդկային մտքի վերաբերմունքը դէպի այդ բովանդակութիւնը, այն է՝ ա) նախաքննարանական (կամ Կանտից առաջ) և բ) յետաքննարանական (կամ Կանտից յետոյ): Իր առաջին համեմատութեամբ խօսելով՝ (Կոպերնիկոսի հետ) Կանտը մարդկային մտքի համար նոր աշխարհ չգտաւ. բայց նոյն այդ խելքը նա դրեց այնպիսի հայեցակէտի վրայ, որ առաջւայ եղածը ուրիշ և աւելի ճշմարիտ տեսքով երևաց: Կանտի նշանակութիւնը չափազանցում են այն դէպքում միայն, երբ նրա վարդապետութեան մէջ ուզում են տեսնել ոչ թէ փիլիսոփայական էական խնդիրների կարգափոխութիւնն ու խորացումը, այլ նրանց ամենալաւ և նոյն իսկ վերջնական վճիռը: Այդ տեսակ խնդիրը սպառողի դեր Կանտը խաղացել է իսկապէս միայն բարոյագիտութեան բնագաւառում (այն է՝ բարոյագիտութեան «զուտ» կամ ձևային մասում) իսկ փիլիսոփայութեան մնացած բաժիններում նա հանդէս է գալիս իբրև մեծ հարցերի մեծ դրդողը, բայց ոչ երբէք վճռող:

*) Վ. Սոլովևի ընդարձակ գրութիւնից Կանտի մասին, մենք թարգմանում ենք միայն կենսագրական մասը. Ծ. Թ.

Կանտի կենսագրութիւնը արտաքուստ ոչ մի հետաքրքրութիւն չունի: Ամբողջ կեանքը նա անցկացրեց բացառապէս մտային աշխատանքի անձնատուր՝ նոյն այն Կեօնիզմերգում, որտեղ ծնուել էր (1724 թ. ապրիլի 22-ին) և որտեղ մեռաւ (1804 թ. փետր. 12-ին): Նրա հայրը միջակ հարստութեան տէր թամբ չինող էր: Ընտանիքը խիստ ազնիւ էր ու կրօնական՝ պրիստիստական*) ոգով (մանաւանդ մայրը): Նոյն տեսակ ոգի էր իշխում նաև այն դպրոցին (Collegium Fredericianum), որտեղ Կանտն ստացաւ իւր միջնակարգ կրթութիւնը (1738—40): Այդ դպրոցի տեսուչ պատուոք Ֆ. Ա. Շուլցը միևնոյն ժամանակ աստուածաբանութեան պրոֆեսոր էր Կեօնիզմերգի համալսարանում: Կանտը միջնակարգ դպրոցն աւարտելուց յետոյ մտաւ այս համալսարանի աստուածաբանական մասնաճիւղը: Պրիստիստական դաստիարակութիւնն, անկասկած, հետք է թողել Կանտի վրայ, որոշելով նրա կենսամացութեան ընդհանուր բնոյթն ու շեշտը, բայց նա զոհացում չէր տալիս Կանտի մտաւոր որոնումներին, որոնք շատ վաղ զարթեցին նրա անհամաչափ զարգացած գլխում: Աստուածաբանութիւնից դուրս՝ նա յափշտակութեամբ ուսումնասիրում էր նաև աշխարհիկ գիտութիւնները՝ փիլիսոփայական ու բնա-չափագիտական: Համալսարանի դասընթացն ավարտեց հօր մեռած տարին (1746), այնպէս որ ստիպուած էր անմիջապէս աւարտտի միջոցներ որոնելու: Իննը տարի շարունակ երեք տան մէջ նա ընտանեկան ուսուցիչ եղաւ՝ մասամբ Կեօնիզմերգում, մասամբ էլ մօտակայ մի կալուածքում:

Կանտի մտաւոր զարգացումը ճիշտ գիտութիւններէից դընում էր դէպի փիլիսոփայութիւնը: Շատ ուշ՝ 45 տարեկան հասակում միայն նա հանդէս եկաւ իբրեւ ինքնուրոյն փիլիսոփայ. իսկ դրանից շատ առաջ նա հռչակուեց իբրեւ առաջնակարգ գիտնական: 1755 թ. նա հրատարակեց իր Ֆիզիկա-աստղաբաշխական տեսութիւնը տիեզերքի մասին, առանց իր անունը յիշատակելու (Allgemeine Naturgeschichte und Theorie

*) Աղանդ բողոքականութեան մէջ, ըստ որում գործն է փրկում մարդուն և ոչ միայն հաւատը. հիմնադիր համարում է Հպիներ աստուածաբանը Սկսուել է XVII դարի վերջին բառորդին: Ծ. Թ.

des Himmels=Նրկնքի ընդհանուր բնապատմութիւնն ու տեսութիւնը), որ մի քանի տարի յետոյ Լապլասը կրկնեց իսկապէս: Այս տեսութիւնը, որ Կանտ-Լապլասի անունն է կրում, բայց որ իսկապէս պէտք է կոչուի Կանտի տեսութիւն, մինչև այսօր էլ ընդունուած է գիտութեան մէջ ընդհանրութիւնից: Մինչև այսօր դեռ գին ունին նաև նրա այն փոքրածաւալ զբոսայգիները բնագիտական բովանդակութեամբ, որ նա հրատարակեց այդ ժամանակները (1754—56)—այն է՝ երկրի պարտաւելու մասին իր առանցքի շուրջը, երկրի զառամութեան, երկրաչափների, կրակի և այլն մասին:

1755 թ. Կանտը Կեօնիգսբերգի համալսարանում մասնաւոր (պրիւատ) դասախօս նշանակուեց փիլիսոփայութիւնից և միայն 15 տարի անցնելուց յետոյ՝ 47 տարեկան հասակում ստացաւ օրդինար պրոֆէսորի պաշտօն, նշանակուելով տրամաբանութեան և բնագիտութեան դասախօս: Այստեղ նա պաշտպանեց հետեւեալ աւարտագիրը (De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis (=Զգայական և իմասնալի աշխարհի ձևի և սկզբունքների մասին)):

Այս հեղինակութիւնը Կանտի առաջին փիլիսոփայական գործն է, որով հանդէս է գալիս իբրև ինքնուրոյն մտածող՝ իր նոր և կարևոր հայեացքով ժամանակի և տարածութեան վրայ, որոնց նա վերագրում է ներացի (սուբեկտիւ) բնոյթ: Ինչպէս երևում է մի նամակից՝ դրանից քիչ առաջ նա մտածել էր մի փոքրիկ աշխատութիւն գրելու «մարդկային իմացութեան սահմանների մասին» և յուսով էր թէ նոյն տարին կը հրատարակի. բայց այդ գործը լոյս տեսաւ միայն 11 տարի յետոյ, երբ ընդարձակուելով դարձաւ «Զուտ բանականութեան քննութիւն» (1781): Հետեւալ 11 տարին լոյս տեսան Կանտի մնացած գլխաւոր աշխատութիւնները փիլիսոփայութեան վերաբերեալ. (Prolegomene zu einer jeden künftigen Methaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können = նախադրութիւններ ամեն տեսակ ապագայ բնագիտութեան համար, որ կարող է հանդէս գալ իբրև գիտութիւն, 1783), որտեղ Կանտը՝ այս անգամ ուրիշ կարգով, արծարծում է իր կատարած բանականութեան քննութեան էութիւնը: Grundlegung zur Methaphysik des Sitten (=բարքերի բնագիտութեան հիմունքները, 1785), Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft (=բնա-

գիտութեան բնազանցական նախահիմքերը, 1786), Kritik der praktischen Vernunft (== քննութիւն գործնական բանականութեան, 1788), Kritik der Urtheilskraft (== դատողական ուժի քննութիւնը, 1790). Religion Innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft (== կրօնը միայն բաւականութեան սահմաններում, 1793):

Բացի յիշեալ լատիներէն աւարտագիրը, Կանտի փոքրածաւալ աշխատութիւններից փիլիսոփայական հետաքրքրութեան համար կարևոր են. «Ընդհանուր պատմութեան իդէան» (1784), «Մշտնջենական խաղաղութիւնը» (1795), «Բնազանցութեան յաջողութիւնները Լէյբնիցից ու Ուֆիցի*» յետոյ» (1791), «Փիլիսոփայութեան մասին ընդհանրապէս» (1794) «Ֆակուլտէների վէճը» (1798), աւելի պակաս հետաքրքրական է «Հոգետեսի անուընջները» (1766), որ գրուած է Դաւիթ Իսմի**» ազդեցութեան տակ՝ քննական շրջանից առաջ՝ Այդ գրուածքի նիւթն է Սեդեմբորգի ***» տեսիլներն ու տեսութիւնները, որոնց խիստ երկմտօրէն է վերաբերում Կանտը, թէև չվեզ խորհրդազգածի հիմնական մտքերից մինը ժամանակի և տարածութեան իդալական բնոյթի մասին ցոլացել է Կանտի լատիներէն աւարտագրում, իսկ ապա նաև «Զուտ բանականութեան քննութեան» մէջ։ Այս ենթադրութիւնը, որ չատերը չեն ուզում ընդունել, աւելի քան հաւանական է։

Բացի գրութիւնները Կանտը շատ է գործել նաև իբրև դասատու։ Չնայած թոյլ ձայնին, նրա կարգացած դասախօսութիւններն իրանց բովանդակիչ ու բնուրոյն լինելու պատճառով բաւական մեծ բազմութիւն էին գրաւում։ Բացի տրամաբանութիւնն ու բնազանցութիւնը, նա կարգում էր նաև մատեմատիկա, բնագիտութիւն, բնական իրաւունք, բարոյախօսութիւն, բնական աշխարհագրութիւն, մարդաբանութիւն և իմացական աստուածաբանութիւն. այս վերջին առարկայից առած դասախօսութիւնները նա ստիպուած եղաւ դադարեցնել.

*) Գերմանացի փիլիսոփաներ. Լէյբնից (1646—1716), Ուլֆ (1679—1754)։ Ծ. Թ.

**) Անգլիացի փիլիսոփայ. (1711—1776)։ Ծ. Թ.

***) Էմանուէլ Սեդեմբորգ—շվեդացի Թէոսոֆ (1688—1772)։ Ծ. Թ.

լու արտաքին ճնշման պատճառով: Ֆրիդրիկոս II ի ժամանակ, երբ ազգային լուսաւորութեան և հոգևոր գործերի նախարարը Կանտին ունկնդրող Ֆոն-Յէտլիցն էր, պետութիւնն առանձին բարեհաճութեամբ էր նայում Կանտին, բայց Ֆրիդրիկոս-Վիլհելմ II-ի գահակալութեան հետ փոխուեց այդ վերաբերմունքը, մասնաւոր երբ Յէտլիցի պաշտօնն անցաւ կղերական և յետագէտ վեօներին: Կանտի հեղինակութիւնը «Կրօնը միայն բանականութեան սահմաններում» վերնագրով խիստ դժգոհութիւն առաջ բերեց կառավարութեան մէջ և Կանտը 1794 թ. արքայական հրամանագիր ստացաւ, որ սկսուում էր այսպէս. «Նախ և առաջ ուղարկում ենք ձեզ ողորմած ողջոյն, մեր արժանաւոր և վեհուեամ սիրելի հպատակ: Մեր վեհագոյն անձը վաղուց ի վեր մեծ դժգոհութեամբ էր նայում այն բանին, որ դուք ի չարն էք գործ դնում ձեր փիլիսոփայութիւնը՝ Ս. Գրքի և քրիստոնէութեան մի քանի գլխաւոր ու հիմնական ուսմունքները խեղաթիւրելով և ստորագնելով: Յետոյ յարում է թէ յամուելու դէպքում Կանտը պէտք է «սպասի անդուեկան կարգադրութիւններ»: Կանտը պատասխանեց, արդարացինելով իր տեսակէտը. վերջում յայտնում է թէ իբրեւ հաւատարիմ հպատակ նա խոստանում է իր դասախօսութիւնների և գրուածների մէջ ամենեին չօշափել կրօնը՝ ոչ բնականը, ոչ էլ յայտնելով: Քիչ յետոյ նա հրաժարուեց նաև միւս կողմնակի դասախօսութիւններից և կարդում էր միայն տրամաբանութեան ու բնագիտութեան դասընթացը, իսկ 1797 թ. զգալով մօտալուտ դաւաճութիւնը, բոլորովին բնհաստեց դասախօսելը: Նա մտադիր էր կեանքի մնացորդը նուիրելու իր սկսած ընդարձակ աշխատութեան, որը պէտք է բովանդակէր բոլոր գիտութիւնների հանրագիտութիւնը, բայց մօտային ընդունակութիւնների թուլանալը արգելք եղաւ այդ գործը շարունակելու և աշխատութիւնը մնաց հատուածական: Երկու տարի էր պակաս 80 տարեկան դաւնալուն, որ Կանտը մեռաւ ծերութեան անզօրութիւնից:

Կանտի անձնաւորութիւնն ու կեանքը ներկայացնում են մի բոլորովին ամբողջական պատկեր, որտեղ խոհականութիւնը մշտապէս գերակշռում է աֆֆէկտներին և բարոյական պարտաւորութիւնը կրքերին ու ստորին շահերին: Իր գիտա-փիլիսոփայական կոչումն ըմբռնելով իբրեւ գերագոյն պարտականու-

թիւն, Կանտը նրան ենթարկեց ամեն բան: Դրա համար նա յաղթեց մինչև իսկ բնութեան՝ իր թոյլ ու հիւանդոտ մարմինը դարձնելով ամենալարուած մտային եռանդի յենարան: Կանտը կարծում էր, որ ընտանեկան կեանքը արգելք է մտաւոր աշխատանքին, ուստի և առ միշտ մնաց մենակ, թէև մեծ յակում ունէր դէպի սրտակցութիւնը: Չնայած որ մեծ սէր ունէր դէպի աշխարհագրութիւնն ու ճամբորդութիւնները, նա մինչև վերջն էլ դուրս չեկաւ Կեօնիգսբերգից, որ դրանով արգելք չլինի իր պարտականութիւնները կատարելու: Լինելով ի բնէ հիւանդոտ՝ նա իր կամքի ուժովն ու կեանքի կանոնաւոր ընթացքով հասաւ խորին ծերութեան առանց մի անգամ հիւանդանալու:

Սրտի պահանջներին Կանտը զոհացում էր տալիս բարեկամութիւն անելով այնպիսի մարդկանց հետ, որոնք ոչ միայն չէին խանդարում, այլ և օգնում էին նրա մտաւոր աշխատանքին: Նրա ամենամտերիմ բարեկամն էր վաճառական Գրիշը, որ զործնական մեծ ընդունակութիւնների հետ ունէր և այնպիսի մտաւոր զարգացում, որ ամբողջ «Ջուտ բանականութեան քննութիւնը» նախապէս անցել էր նրա հաւանութեան բովից: Մտերմութիւնը կարող է արդարացնել նաև այն միակ մարմնական թուլութիւնը, որ ունէր Կանտը. նա սիրում էր լաւ ճաշիկ մտերիմների փոքրիկ շրջանում: Բայց այդ էլ հնարաւոր դարձաւ նրա կեանքի երկրորդ կիսին միայն, երբ նշանակուեց պաշտօնական պրոֆէսոր և հեղինակութիւններն ըսկսեցին արդիւնք բերել, իսկ մինչև 1770 թ. նա տարեկան ստանում էր 62 տալեր*): Վերջերը նրա տնտեսական դրութիւնն այն աստիճան լաւացաւ, որ կարողանում էր փող խնայել, որով և մի տուն գնեց: Բայց պէտք է ասել, որ Կանտը ոչ փողասէր էր և ոչ էլ ժլատ: Այսպէս երբ մինիստր Ֆոն-Ցէտլիցը նրան ամբիոն էր առաջարկում Հալէի համալսարանում կրկնակի ուղծիկով, նա մերժեց այդ ձեռնտու առաջարկը: Լսելով որ իր բարեկամներից մէկի որդին զբաղաւորութիւն է սկսում, նրա գործին նպաստած լինելու համար չնչին զեռով գիջաւ ներան իր գրութեանների հրատարակութիւնը, չընդունելով ուրիշ զբաղաւորների անհամեմատ աւելի շահաբեր պայմանները:

*) Արծաթ փող, որ 1857 թ, կարգադրութեամբ = 3 մարկ ոսկու՝ մօտ 1 ր. 50 կ.: Մ. Թ.

Կանտի գեղագիտական գարգացումը շատ աւելի ստոր էր նրա մտաւոր ու բարոյական գարգացումից: Նա ըմբռնում էր գեղեցկի վերացական նշանակութիւնը, բայց այդ բնագաւառը նրա մէջ կենդանի հետաքրքրութիւն չէր գարթեցնում: Արուեստներից խոհարարականն էր, որի մէջ նա ամենից շատ ճաշակ էր գտնում և որը նրա սիրած նիւթն էր կանանց հետ զրոյց անելիս. բանաստեղծութեան մէջ յարգում էր խրատական ճիւղը միայն. երաժշտութիւնը տանել չէր կարող: Դէպի պլաստիք արուեստները անտարբեր էր լիովին: Գեղարուեստական տարրի այս սակաւութիւնը, շատ հասկանալի է Կանտի մէջ: Նրա կոչումն էր՝ ամեն տեղ խոր բաժանում մտցնել լինելութեան իդէալական ձևի և ուէալ բովանդակութեան միջև, մինչդեռ գեղեցիկ և գեղարուեստի էութիւնը այն երկուսի անբաժանելի միութիւնն է:

Թարգմ. Ն. Ա.